

A büntetőjog aktuális kérdései – ahogy egy kriminológus látja

Irk Ferenc

I. Kihívások

Az 1989-et követő időszakban Európa társadalmi-gazdasági berendezkedésében akkora változások következtek be, amelyekhez hasonlóra a most leköszönő évszázad első világháborút lezáró békeszerződési nyomán került csak sor. Társadalmi rendszerek (gazdasági alapok és politikai felépítmények) semmisültek meg, tűntek el. Országhatárok szűntek meg vagy keletkeztek, elfeledett népek és népcsoportok hívták fel magukra a figyelmet, identitásuk keresése közben területet követelve maguknak.

Korábban megindult folyamatok erősödtek meg a társadalmi változások nyomán. Új kihívásokkal konfrontálódik ember és társadalom. Az állam korábban nem ismert, vagy másként rangsorolt feladatokkal szembesült. Tudomány és technika ontja áldásait és szórja átkait. Miközben az emberek egyik része romló köz- (és magán) állapotokat regisztrál, másik része korábban elképzelhetetlen lehetőségekkel találja magát szemben. A társadalom – gazdasági és életlehetőségeit tekintve – a középkor alkonya óta talán még soha nem polarizálódott ennyire.

Ez a változás noha Európa egészére igaz, azonban fokozott mértékben jellemző az ún. rendszerváltó országokra.¹

Minden bizonnyal jórészt véletlen, hogy időben egybeesett az előbbi folyamattal a gazdaságilag fejlett (elsősorban a nyugat-európai térségre jellemző) országok közösségében jelentkező globalizációs folyamat² felgyorsulása. Az természetesen lehetséges, hogy a korábbi gazdasági-katonai együttműködésnek, az ezeket kiszolgáló szervezetek további erősödésének nem tettek rosszat a közép-kelet-európai régióban viharos gyorsasággal lezajló folyamatok.

Ahhoz, hogy a jelenlegi átalakulást könnyebben át tudjuk tekinteni, célszerű ezt folyamatot a strukturális változások fényénél nyomon követni. A vizsgálódásnál szem előtt tartjuk azt a tényt, hogy a mindenkori hatalom a gazdasági-társadalmi kihívásokra válaszol, ill. kivételes esetben elébe megy azoknak. A jog (ezen belül a büntetőjog) a hatalom egyik fontos eszköze annak a folyamatnak a befolyásolására, amelynek célja a hatalom szempontjából kedvezőnek tartott változások elérése, a kedvezőtlen tendenciák kialakulásának megakadályozása, a már meglévő negatív jelenségek hatásainak korlátozása, ill. visszaszorítása.

Ahhoz, hogy áttekintést kaphassunk a rendszerváltás kihívásainak lényegéről, időben három dimenziót célszerű képezni: a múltat (a rendszerváltás előtti időszakot), a jelent (az átmenet időszakát) és a jövőt (a rendszerváltás utáni stabilizáció időszakát) tűnik hasznosnak külön-külön is és egybevetve is elemezni.

Mindhárom időtartományban érdemes áttekinteni azt, hogy milyen szerepet jár-

szanak, feladatot töltenek be a társadalmi valóság legfontosabb szereplői: a gazdaság, az állam és az egyének.

A társadalom jelenét és jövőjét leginkább determináló tényezők hatásukat nem közvetlenül fejtik ki. A gazdaság jelenti az erőforrást, s – hasonlóan az államhoz – megfelelő intézményrendszerek közvetítésével fejt ki hatását. Az állam akaratát elsődlegesen jogszabályokban testesítve nyilvánítja ki. Az egyének ugyancsak közvetítőkön keresztül képesek artikulálni véleményüket és kifejezni akarataikat. A különféle érdekek mentén megformálódó csoportok, ill. közösségek (pl. pártok, szakszervezetek, más NGO-k) sorolhatók ebbe a körbe.

Az egyén három irányból van nyomás alatt: az állami hatalom – jogszabályok által körbezárt intőzkedéseivel, akaratának kikényszerítését szolgáló erőszakszervezeteivel – alapvető befolyást gyakorol mozgásterére. Meghatározza legfőbb jogait és kötelezettségeit. A gazdasági hatalom elemi erővel sző bele élete alakulásába, hiszen létének forrásként tekinthető. A különféle közösségek pedig elsősorban kulturális erejüknél fogva adnak információt arról: mit tekintenek helyesnek vagy helytelennek. A jól működő társadalmakban ugyanakkor a közösségek erkölcsi és olykor – nagy szükség esetén – gazdasági-egzisztenciális védelmet is nyújtanak tagjaiknak. Ezáltal a hatalmi struktúra fontos résztvevőiként kell számolni velük. Természetesen nem ritka a vegyes és többszörös áttételen keresztül érvényesülő hatás. Ilyen eset, amikor az állam a gazdasági élet mozgásterére befolyást gyakorló normáin keresztül hat az egyénre. Nemkülönböztet előfordul, hogy az állam – ismét csak normatív eszközökkel – beavatkozik a közösségek, ill. érdekcsoportok tevékenységébe, s ezeken keresztül szabályozza az egyén mozgásterét.

A közösségek és a gazdaság kölcsönhatásban állnak egymással, s mindkettő külön-külön vagy együttesen kihívásokkal „bombázza” az államot, illetve annak intézményeit.

A közösségekkel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy azok – az állami akarat szemszögéből nézve – két nagy csoportra oszthatók:

- a hivatalos norma- és értékrendnek egészében, de legalábbis többnyire megfelelő konform irányultságú közösségek (mint az ún. első nyilvánosság résztvevői) mellett léteznek;
- az egyénre befolyást gyakorló nonkonform és ezért az államapparátus szempontjából negatív megítélésű (az ún. második nyilvánosság körébe sorolt) közösségek is.

A gazdasággal mindkettő kapcsolatot tarthat, annak erejét mindkettő növelheti vagy csökkentheti.

Újabban mind gyakrabban kerül szóba a gazdaság egyedülálló szerepe a társadalmi egyensúly és stabilitás szempontból. Azt már Marxtól tudjuk, hogy a gazdasági alap határozza meg a politikai felépítményt – ideértve az állam- és intézményrendszerei működését. Arra azonban csak néhány éve hívták fel a figyelmet – elsősorban szociológusok –, hogy a gazdaság ereje, működésének törvényei, mozgásteré az utóbbi időszakban olyan irányú változáson ment át, aminek következményeképp az államnak a gazdaságra gyakorolt befolyásoló-szabályozó szerepe egyre csökken. Sokan vélik úgy, hogy a gazdaság öntörvényűvé válik, s kicsúszik az államot irányító apparátusok kezéből. Ennek pedig az a következménye, hogy az állam nem képes lényegesen befolyásolni a gazdaság fejlődésének irányát, nem képes politikai szempontokat érvényesíteni sem, s arra sincs módja, hogy az állam egészének működéséhez szükséges nyere-

ségelvonásra (pl. az indokolt mértékű adók kiverésével és eredményes behajtásával) a gazdasági szereplők akarata ellenére szert tegyen.³

A következőkben arra teszek kísérletet, hogy vázlatosan, és e dolgozat témaválasztásából adódó súly- és szempontokat előtérbe helyezve bemutassam: a társadalom fő szereplői körében milyen változások következtek be az elmúlt tíz év során. Pontosabban: melyek voltak a rendszerváltás előtti időszaknak – a jogállamiság szempontjából (is) – fontos ismérvei, s megítélésem szerint az elmúlt időszakhoz képest melyek lesznek a stabil demokrácia időszakának fő jellemzői. Amint már korábban szó volt róla: *a jelenlegi időszakot az átmenet fázisának tekintve* egy, a múltból a jövőbe vezető folyamat néhány mozzanatának bemutatására kerül sor.

a) Az állam

Európának ebben a (közép-európai) régiójában minden esély megvan arra, hogy az állam intézményrendszereivel együtt egy korábbi, paternalisztikus, időszakonként változó mértékben de többnyire mindig antidemokratikus, feudál-szocialista rendszerből az átmeneti időszak végén demokratikus berendezkedésbe menjen át. Magyarországon ennek feltételeit még a rendszerváltás előtt – ha nem is teljesen önként, de – a korábbi hatalom teremtetten meg azzal, hogy 1989. október 23-án a pártállami többségű parlament elfogadta azokat a passzusokat, amelyekkel megteremtődtek az alkotmányos jogállam garanciái. Az azóta eltelt időszak bizonyította: a magyar politikai élet szereplői képesek és készek a demokrácia alapvető játékszabályait betartva intézni az ország ügyeit. Ugyanez vonatkozik a mindenkor kormányzatokra. Az Alkotmánybíróság működése pedig garanciája annak, hogy az alaptörvény megsértésének tudatos vagy nem szándékos kísérletei meghíúsíthatók, a jogállamiság alapjaiban nem ingatható meg.

Az állam problémakezelésének egy másik területe az, hogy az államhatalom és államigazgatás milyen *feladatmegvalósítási filozófiát* vall magáénak. A rendszerváltás előtti időszakra jellemző volt az *uralom*, azaz a hatalom érdekeinek abszolút elsősége. Egy alkotmányos demokrácia ezzel szemben a *szolgálatot* tekinti elsőrendű feladatának. Ez utóbbi szisztémában nyilvánvalóan az állampolgárok érdekei élveznek prioritást az államapparátust támogató politikai erőkkel szemben. Megállapítható: Magyarország ezen a területen a kívánatosnál lassabban változik. Ebben nyilvánvalóan nemcsak az 1948–1989 közötti időszak politikai kultúrája játszik szerepet, hanem az is, hogy ennek lényegi jellemzői a korábbi, a második világháborút megelőző időszakban gyökereztek. Ez valamennyi, a szervesen történelmi fejlődésben részesedő ország egyik jellemző vonása. Természetesen nem használt az sem, hogy a 20. század második felében e régió egészét a bizánci kultúra, annak is a cári változata uralta. A tekintélyelvű és felülről lefelé ható kényszermegoldások, az atyáskodó gondoskodás számos, a nyugati civilizációban már rég elfeledett jeleivel találkozunk ma is nap mint nap.

Vélhetően van, ill. lesz egy olyan objektív hatóerő, ami az előbb leírt államapparátusi jellegzetességet segíteni fog viszonylag gyorsan megszüntetni. Visszatekintésként érdemes ide idézni: számos szakértő szerint a „létező szocializmus” abba bukott bele, hogy nem volt képes a politika és a gazdaság egyensúlyi helyzetét elérni. Miközben – ideológiájában – fennn hirdette a gazdasági alap primátusát, amelyre a *politikai felépítmény* támaszkodni képes, valójában a mindent ellenőrizni és kézben tartani akaró tervutasításos rendszer – politikai megfontolások alapján – *maga alá gyűrte a gazdasá-*

ságot, amely így egy idő után nem tudott alkalmazkodni a változó társadalom változó igényeihez egy mindinkább globalizálódó világban. Így az a furcsa helyzet állt elő, hogy a meghirdetett és évtizedeken át oktatott elméletben foglaltak nem követése volt a rendszer bukásának egyik legfontosabb oka. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy minél több piacgazdasági elem épült be valamely országban az ideologikus tervgazdaság épületébe (tehát minél erősebb és alkalmazkodóképebb volt a gazdasági alap), annál könnyebben és gyorsabban volt képes alkalmazkodni a korábbi rendszer megsemmisülését követően a megváltozott külső feltételekhez – és fordítva...

A rendszerváltás előtti idők „gondoskodó állam” eszméjén alapuló módszerének egyik fő jellemzője: a mindent ellenőrizni akaró állami kontroll ugyancsak nehezen épül le – vélhetően megint csak azért, mert gyökerei a második világháborút megelőző időszakra nyúlnak vissza. Mind a mai napig sokan vélik az államapparátus képviselői közül: az államnak segítséget csak oda kell, ill. szabad juttatnia, ahol ennek (pl. pénzeszköz) felhasználására közvetlenül befolyást tud gyakorolni. (Az természetes, hogy az államnak ellenőriznie kell a támogatások eredeti célkitűzéseknek megfelelő felhasználását. Az azonban már kérdéses: ha a hasznosság az állam rövid távú céljait közvetlenül nem szolgálja, megtagadható-e csak emiatt a segítség nyújtása.) Elsősorban ennek tudható be, hogy a rendszerváltást követő átmeneti időszak utáni stabilizáció szakaszára jellemző egyéni és közösségi kontroll intézményrendszere nehezen alakul ki. Ma már nyilvánvaló: a rendszerváltás hajnalán volt elképzelések túlzottan optimistáknak bizonyultak. A „polgár” ma még többnyire óhajokban – és szólamokban – létezik, a valóságban alig találja nyomát e személyiségtípusnak. A korábbi vágyakkal szemben nem volt elégséges lehetőségeket biztosítani a polgárok érdekeinek artikulálására alkalmas szervezeteknek, ettől még ezek nem kezdtek el gomba módra szaporodni, hálózatokat alkotni, egyenrangú partnerként fellépni az állami érdekeket védeni hivatott apparátusokkal szemben.

b) Állam és politika

A kettő egymástól elválaszthatatlan. A politika által kézi vezérléssel működtetett állam természetesen a politika üzeneteit váltja aprópénzre. Ezért tekinthető dominánsnak egy diktatórikus államban az uralom abszolút prioritása, az egyén és az egyének létező közösségei feletti kontroll, utóbbi összhangban a diktatúra erejével. A rendszerváltás előtti időszakot az exklúzió és az izoláció jellemezte. Ennek rövid jellemzése abban foglalható össze, hogy „a funkcionális rendszerek önracionalitásuknak megfelelően működve olyan mértékben kizárnak vagy marginalizálnak embereket, hogy végül meggátolják más funkcionális rendszerekhez való hozzáférésüket is.”⁴ Ezzel élesen szemben áll a rendszerváltás utáni stabilizációt jellemző szolgálati szerep a politika részéről, az ehhez társuló, az egyén és a közösségek részéről megnyilvánuló kontroll, valamint az izolációt felváltó globalizáció.

c) A gazdaság

A gazdaság és az állam viszonyában sok tekintetben az előzőekben már vázolt jellegzetességek a dominánsak. Ezúttal is jellemző az izoláció kontra globalizáció ellentét csakúgy, mint a korábbi, az állami uralmat jellemzően a stabilizáció időszakában felváltó egyéni és közösségi kontroll.

Amíg az előzőekben jellemzett ellentétek közötti átmeneti folyamat pillanatnyi állapota nehezen ítélhető meg, addig egyértelmű, hogy néhány alapvető változás markánsan jelzi: *megtörtént az elszakadás a korábbi struktúráról.*

A korábbi, a hiánygazdaságon alapuló keresleti piacot már felváltotta a kínálati piac. Ugyancsak lényegi áttörés következett be a gazdasági helyzet és a többség lehetőségeinek viszonyában. Amíg korábban a gazdasági feltételek adekvátak voltak a többség lehetőségeivel, addig mára jelentősen felgyorsult az a folyamat, aminek vége az, hogy a stabilizáció időszakában a gazdaság inadekvát a többség lehetőségeivel. A korábbi, „mindenki egyformán szegény” egyensúlyi állapotot felváltotta a *társadalom polarizálódása*, aminek két végpontján a nincstelenek és a dúsgazdagok állnak.

Érthető módon a jelenlegi átalakulás időszakában élénk vita folyik e radikális, igen gyors és erős változás okairól és főként következményeiről. Politika, állam, gazdaság és egyén viszonylatában, a bekövetkezett változásokban korántsem minden mozzanat tisztázott. Ezért is nevezik sokan a rendszerváltás kezdete utáni első évtizedet a vadkapitalizmus dülésének.

A gazdaság szerepvállalásában ugyanakkor – nem függetlenül a már többször érintett globalizációtól – olyan alapvető változások következtek be, illetve vannak folyamatban, amiknek hatása a jogrendre lényegesnek tűnik, s amikkel a kriminológiának feltétlenül foglalkoznia kell.

Nyugati társadalomkutatók – így kriminológusok – egy része már évek óta figyelmeztet: állam és gazdaság viszonyában a korábbi évszázadokhoz, sőt évezredekhez képest gyökeres fordulatnak lehetünk tanúi.⁵ *A gazdaság átalakulása és globalizálódása érvénytelené tette a korábbi morális értékeket, megszüntette a társadalmi normák konszenzusát.* Ezek helyett a tradicionális szabályozó eszközök helyett az érdekek abszolút prioritása vált a szabályozó eszköztár első számú kedvezményezettjévé. Sack úgy fogalmaz: az említett morális értékek és társadalmi normák konszenzusa helyett az érdekek döntik el, hogy adott szituációban normakövetés vagy normasértés valósul-e meg. A költség-haszon elemzés végeredménye mindenféle döntés első számú meghatározója.

d) Jogrend – büntetőjog – kriminálpolitika

A rendszerváltást megelőző időszak ideológiai alaptöltete az volt, hogy a hatalom a nép javát szolgálja (ez másutt is általános előfeltevés), méghozzá az egyedül üdvözítő módon. (A nyugati civilizációban ez csak kivételesen vált állami szinten hivatalos ideológiává, mint pl. a fasiszmus hatalomra jutásakor.) Az autentikus ideológia – amit egyetlen párt közvetít mind a tagjai sorában levő hívei, mind e körön kívül levők felé – a köz érdekét szolgálja, a létfeltételek pedig olyanok, amelyek tökéletesen megfelelnek a jogkövető magatartás megvalósulásának. Csupán akarát és elhatárolás kérdése, hogy ki szegül ellen ennek az ideológiának, az ideológia által determinált intézményrendszernek. A jog előírásait mindenki képes követni, ha akarja. Ezért aki a büntetőjog szabályait megszegi, az egyedül önmaga lehet a vétkes. A társadalom többsége jó, követi a hatalom elvárásait, s ezért a társadalom semmiféle közösséget nem kell vállaljon az egyén normasértő tetteért.

Ezerint a felfogás szerint az elkövető kizárólag maga okolható vétkeért. A társadalom berendezkedésében nincsenek olyan kedvezőtlen jellemzők, amelyek elősegítik a bűn elkövetését. A szocialista világra épp ezért nem voltak alkalmazhatók a nyu-

gati világ tudósainak megállapításai, amelyek szerint alapvetően a társadalmi körülmények determinálják az egyén magatartását. Valóságként azt a dogmát fogadták el, ami szerint a szocializmusban a bűnözés magától el fog halni, s ami bűnözés még megvan, annak oka egyrészt az, hogy az emberek egy törpe kisebbsége nem volt képes megszabadulni a múlt (értsd: a szocializmus kitörése előtti időszak) hibáitól, másrészt a nyugati kapitalizmusnak a szocialista országokba exportált csökevényeitől. Aki szocialista módon él és dolgozik, az nem követ el törvénybe ütköző cselekményt. A fekete-fehér szemléletmód egyik következménye volt az is, hogy a bűnös-ártatlan ellentétpár keretében a sértett (legyen az állam vagy annak polgára) általában csak ártatlan lehetett.

Magyarországon ez a szemlélet sosem tudott eluralkodni annak ellenére, hogy hivatalosan sokáig nem tagadták meg. (Természetesen a hallgatás mégis más volt, mint a hangos pártfogolás, amint az számos egykori szocialista országban egészen a rendszerváltást megelőző időig jellemző volt.) A társadalomban és az egyénben rejlő, bűnelkövetést elősegítő okok és feltételek kutatása már akkor javában folyt, amikor kriminológiáról nem volt illő szólni.

Jelentős lépésnek tekinthető, amikor megindultak a determinációval kapcsolatos kutatások. Ennek végeredménye ugyanis az lett, hogy az ember személyiségfejlődését, beállítódását, értékrendjét és az aktuális szituációkban tanúsított viselkedését számos – rajta kívül álló és szocializálódása során interiorizált – tényező determinálja.⁶ Ebből pedig evidensen adódik az a következtetés is, hogy az egyént az őt körülvevő társadalom döntően formálja. Következésképp: a bűn elkövetése ugyan büntetést érdemel, azonban a bűn elkövetésében szerepet játszik az a társadalom is, amelyiknek tagja a bűnelkövető, de amelyik – reprezentánsai által – az adott tett elkövetőjét büntetni rendeli.

A rendszerváltás előtti államhatalom mégha a felelősség kérdésében korábbi kizárólag ideologikus felfogásnak változtatott is, az utolsó pillanatig *nem volt képes néhány tabutól megszabadulni*. Ilyen volt a társadalmi tulajdon védelme. E tulajdonforma prioritása – ezzel együtt a magántulajdont érintő bűncselekmények elkövetőihez képest nagyságrenddel szigorúbb büntetése – egészen a rendszerváltásig fennmaradt. Más kérdés, hogy állampolgári támogatottság hiányában ennek az elvnek az érvényre juttatása eléggé sikertelen volt. Ami mindenkié, az senkié sem volt, tehát a közérkölcés élesen szemben állt a hatalom szintjén uralkodó normával. *Következményei a máig hatnak*, amikor az elszemélytelenedett magántulajdont épp annyira kevésbé respektálják az emberek, mint korábban a társadalminak nevezett állami tulajdont. A rendszerváltás után tíz évvel is tapasztalható pazarlásnak, lelkiismeret-furdalás nélküli közvagyonlopásnak a gyökereit a szocialista ideológiában lehet megtalálni.

A rendszerváltás párosult az „alkotmánycsereből” fakadó ideológiai váltással. A nyugati értékrend hivatalos elfogadása együtt járt a prioritások részbeni átalakulásával, továbbá számos nyugati jogintézmény legalizálásával. Erre azért kerülhetett zavartalanul sor, mert többségük számára a talaj már korábban elő volt készítve.

A korábbi, 1978-as magyar büntető törvénykönyvet nem kellett kidobni a rendszerváltás hajnalán. Büntetési rendszere európai volt, nemkülönben a büntetések és az intézkedések köre. Igaz ugyan, hogy számos bűncselekmény büntetése szigorúbb volt, mint sok nyugat-európai állam büntetőkódexében, azonban sokkal enyhébb, mint a tőlünk keletre fekvő ortodox kommunista államokban.

Ami újdonságnak számított, az a viktimológiai szempontok betörése a büntető-

eljárásba. Megindult egy folyamat, amely mind a mai napig tart, s amelynek lényege: a büntető eljárás valamennyi szereplőjének – így a sértettek és a tanúk – érdekeit fokozott mértékben tekintetbe kell venni.

Az átalakuló társadalom *döntéshozói* egyidejűleg két irányból kerültek nyomás alá:

– Egyik oldalon fokozott mértékben jutottak szóhoz a demokratikus társadalom alapértékei, többek között az emberi élethez való feltétlen jog, a szabadság, a méltóság, az egyenlő elbánás joga, az ártatlanság védelme. Vita bontakozhatott ki a büntetés céljáról, a különféle büntetések és intézkedések szerepéről és hatékonyságáról. A *hatalom intézkedéseitől való félelem csökkenése* nem gyakorolt kedvező hatást azoknak a személyeknek, csoportoknak a normakövetésére, akik esetében a normakövetést egyedül a normaszegés következményeitől való félelem váltotta ki.

– A másik oldalon számos okra visszavezethető a lakosság és a hatalom soha nem tapasztalt bűncselekmény-mennyiséggel és -minőséggel találta magát szembe. Időbe telt, amíg hatalom és állampolgár megfelelő válaszokat talált a *bűnözés kihívására*. A nyiltabbá váló társadalomban a már korábban megindult *elidegenedési folyamat* felgyorsult. Ezzel egyidőben a lakosság széles rétegeinek létbiztonsága megszűnt, eluralkodott a társadalom minden szintjén az erőszak. A családon belüli erőszak, ennek kezelési módja hűen tükrözi vissza a társadalom egészében jellemző problémákat és azok megoldási technikáit.

A kihívásra a hatalom oldaláról az elmúlt tíz évben különféle, olykor homlokegyenest eltérő *válaszok* érkeztek. Kriminlizálás és (ritkán) dekriminalizálás, alternatív büntetések és általános büntetésszigorítás váltották egymást. Ahány politikai kurzus, annyi elképzelés a növekvő bűnözésre adandó megfelelő válaszlól. Sokan vélik úgy: az állam döntéshozóit kizárólag az aktuálpolitika, a választási ígéretekbl fakadó kényszerek vezérlik, ezt a gondolkodásmódot erőltetik rá a szakhatóságok apparátusainak döntéshozókészítőire, s egyáltalán nem kíváncsiak a társadalomtudósok, a tudomány – nemzetközi beágyazottságú – véleményére, főleg akkor nem, ha a tudomány nem igazol, hanem kétségeket ébreszt, nem alátámaszt, hanem cáfol bizonyos, politikusok által megkérdőjelezhetetlennek tekintett elképzeléseket.

Időközben vita alakult ki a büntetéseknek nemcsak a hatékonyságáról, hanem arról is, hogy a kriminálpolitika inkább az igazságos vagy inkább a célszerű viselkedést szem előtt tartva foglaljon-e állást.⁷

E kérdésfeltevés mögött valójában a napjainkra élővé vált dilemma áll: *az ember viselkedésének szabályozásában milyen arányban játszik szerepet az erkölcs, a ráció és a jog*. A kérdésfeltevés nemcsak az átlagember, nemcsak a bűnelkövető, hanem a sértett szemszögéből is értelmes. Ki tekinthető a bűncselekmény ártatlan áldozatának? Eleget-e ehhez valamennyi jogi előírást betartani, vagy netán *elvárható-e* bizonyos, részint racionális, részint morális szempontok figyelembevétele? Lehet-e társadalmi lényként elfogadni azt, aki a három szabályozó közül bármelyiket figyelmen kívül hagyja?

Ez a kérdés annál inkább valós, mert a *társadalom formálóinak felelőssége* is átalakulóban van. A rendszerváltás előtti „érintheetlenek” privilégiumai már a későkádári időkben is megtépázódtak, de az elv alapvetően érintetlen maradt. A magas párt- és/vagy állami tisztséget hordozó személyiségek eleve mentesek voltak a büntől. Nem volt szükség a mentelmi jog felfüggesztésére, bűncselekmény elkövetésének gyanújába e nélkül sem keveredhettek. Ahhoz először valakinek „ki kellett esnie a

pikszusból", hogy vád alá helyezzék. A „VIP-esek” táborába sorolódott a közhivatalnoki kar egy jelentős része is, akik közül egyesek olykor fontosabbnak képzelték magukat a tényleges helyzetüknél, s ezért meglepődtek, amikor a hatalom – igazságosságát akarván bizonygatni – büntetőeljárást indított ellenük. Így fordulhatott elő, hogy igazi korrupcióna alig derült fény, noha mindenki tudta, mi folyik a tanácsok lakásügyi osztályain. S a példák sorolhatók volnának, hiszen az igazi hatalmat (már akkor is) a *kapcsolati tőke* jelentette – bár abban az időben még nem így nevezték.

A rendszerváltás elején végrehajtott ún. spontán privatizáció, s az ekkor megindult folyamatok máig tartó következményei (olajüzletek, székházüzletek, bankkonszolidációk, üdülővagyonok magánosítása stb.) gyökerei mind ebbe a késő-kádári milióbe és ennek erkölcsi-jogi gyökereibe kapaszkodnak. Akik ezeket az üzleteket saját politikai helyzetük függvényében itélik erkölcsösnek vagy erkölcstelennek, azok ma is a Kádár-korszak gyermekeinek tekinthetők, akár büszkén vallják ezt, akár tiltakoznak még a gyanú árnyéka ellen is. Ezért is élhet a lakosság körében gyanú arra vonatkozóan, hogy a közhivatalnokok ma is sokkal korruptabbak, mint az a híradásokból kitesszik.

Miként korábban jeleztem: véleményem szerint jelenleg még az átmenet fázisában vagyunk. Ezért sem árt hangsúlyozni: mindezek a társadalmi anomáliák a *stabilizáció* időszakában sem szűnnek meg, legfeljebb ritkábbakká és átláthatóbbakká válnak. A globalizáció ugyanakkor új veszélyforrásokat is teremt majd.

A legjelentősebb változás vélhetően a *bűnösség* kérdésében fog bekövetkezni. A büntetőjog – ami eleve rendkívüli nehézségekkel küzd az új jelenségek kezelésében – egészen biztosan képtelen lesz betölteni feladatát, ha nem történik meg a személyi mellett az *intézményi felelősség* megteremtése. A jogi személy mint terhelt be kell vonuljon a büntetőjog rendszerébe.⁸ Ellenkező esetben tudomásul kell venni: ez a jogág képtelen lesz feladatának eleget tenni. Teljes egészében nem tudja betölteni az ultima ratio szerepet. Lesznek olyan tettek, amelyeket az állam szeretne a tabuprioritás élén elhelyezni, de nem tud; míg a fontossági rangsorban hátrébb elhelyezkedők tilalmazottsága – az előbbiekhöz képest – már-már irreálisan fontossá válik. Az államnak nem lesz – legalábbis büntetőjogon belüli – végső eszköze annak kinyilvánítására a társadalom számára, hogy a megvalósított tett tolerálhatatlan, méghozzá olyan mértékben, hogy a legsúlyosabb szankciófajta: a büntetőjogi büntetés jár annak elkövetőjével szemben.

Ezt az üzenetet – a tilalmazottságot – formálisan képes lehet más jogág (államigazgatási jog, polgári jog stb.) is közvetíteni. Tartalmában, távolabbi következményeiben azonban a büntetőjogi szankció alapvetően más jelentést hordoz, mint jogági társai.

A *stabilizáció* időszakában vélhetően majd lehetőség nyílik arra, hogy nem csak a büntetőjogon belül, hanem a különféle, egymásra ható jogágak rendszerében is egyensúlyi helyzet és arányos állapot álljon elő. Fontos volna, hogy az állam polgárai számára világos üzenetet küldjön ne csak arról, hogy mit szabad és mit tilos tenni, hanem arról is, hogy a tilalmak milyen hierarchikus viszonyban állnak egymással. (Az 1978. toldozott-foltozott Btk. ma már önmagában sem képez konzisztens rendszert, arról nem is szólva, hogy a büntetőszankciók jelentős része kívül reked a Büntető törvénykönyvön. A különféle, büntetőjogi szankciókat tartalmazó törvények között péveggépp alig találni egyensúlyra utaló törekvéseket.)

A stabilizáció időszakában a gazdasági veszteségek kezelése központi kérdéssé fog

válni. Egyre nehezebb lesz az egyszemélyi felelősség megállapítása és bizonyítása. Gyakori lesz az elkövető-sértett szerepcseré és óriásira fog nőni a véletlen szerepe abban, hogy ki melyik pozícióban lepleződik le. Mindez nem vetít elénk valami optimista képet a jövő társadalmának jogbiztonsága szempontjából.

2. Válaszok

Az átmenet időszakából a stabil demokrácia időszakába tartó társadalom számos nehézséggel találja magát szemben. Ezek közül kettőt – ismételten – indokoltnak tartok kiemelni. Ezek a következők:

- a gazdaság függetlenedése az állami akaratától;
- a szervezett bűnözés elterjedése.

Mindkettő szoros összefüggésben van a globalizációval, ill. annak egyik következménye.

Ilyen előfeltételek mellett az államnak különösen nagy gondot kell fordítania arra, hogy eszköztárát a lehető leghatékonyabban alkalmazza. Ellenkező esetben – mint az már ma is mind gyakrabban tapasztalható – az állam kudarcélmények sorozatán keresztül bukdácsol előre. Eközben összetartó-szabályozó ereje minden szándéka ellenére csökken, s az állam stabilitását garantálni hivatott, kizárólag állam által működtethető intézmény mond csődöt. Ez már nem a közbiztonságot, hanem a társadalom létét sodorhatja végveszélybe.

A következőkben azt tekintjük át, hogy az állam nyilvánvaló, részben kifejezetten deklarált *célkitűzéseire milyen reakciókkal válaszol*. A reakciók aszerint változhatnak, hogy a büntetőjog szabályozó szerepe működésbe lép-e vagy sem.

1. cél: az állami akarat erősítése

Amennyiben a büntetőjog *szabályozó szerepe* – legalábbis elvileg – *működik*, az állam akarva-akaratlanul azt a megoldást választja, hogy tömegesen stigmatizál. A növekvő bűnözésre politikai irányultságtól csaknem teljesen függetlenül, a legkisebb ellenállás felé haladva, többnyire újabb és újabb tényállásokkal, s a korábbinál szigorúbb büntetésekkel reagál. Ez azt jelenti, hogy jogalkotási felhatalmazásával élve újabb és újabb bűnelkövetőket – közöttük mind több visszaesőt, ún. karrierbűnözőt – kreál, akiknek – a legsúlyosabb esetekben – *növekvő számban épít börtöncellákat*. Ezzel egyenértékű, ha a meglévő börtönökön belüli zsúfoltságot növeli (legfeljebb rövid távon ez utóbbi olcsóbb megoldás), ha a delikvenseket várólistákra helyezi s egyéb alternatív megoldásokat választ. A börtönök rövid és hosszú távon megmutatkozó előnyeiről és hátrányairól, az oda bekerülteket és az onnan kívül maradottakat (hozzátartozókat) ért hatásokról könyvek és tanulmányok garmadája írták. Újat nehéz volna mondani annak ellenére, hogy úgy tűnik: az ellentétes nézeteket vallók érvrendszerei kölcsönösen felfoghatatlanok, emészthetetlenek és elfogadhatatlanok egymás számára. A kompromisszumkészség Európa középső részére különösen nem jellemző. Emiatt bizonyára még egy ideig el fog tartani a kriminálpolitika elméleti és gyakorlati művelőinek körében a süketek párbeszéde.

A napi politika elvárásait kiszolgálni hivatott közhivatalnokok számára nem reális az „ésszerűbb vagy szigorúbb büntetést” lehetőségek közül választani, mert a politi-

kusok számára a kettő nem alternatíva, hanem szinoníma. Mint ahogy az a vita sem fog megszűnni, aminek lényege: vajon a börtön a kellemetlenség érzetét hivatott-e keltetni az oda beutaltak számára, vagy inkább szanatóriumként kezelendő-e, ahol első helyen az ott levők jó közérzetének garantálása szerepel.

„Emberi jogok itt és most!” Ennek kritériumait kellene kidolgozni egy olyan régióban, ahol belátható ideig több lesz az elítélt mint Nyugat-Európában, s remélhetőleg mindig kevesebb, mint a „fejlett világ” számos mintaországában – a harmadik világról nem is beszélve.

A mondottakat *összegezve*: az állami akarat nem vagy csak felemás módon érhető el, ha a jogalkotó – aktuálpolitikai hatások alatt – kellő előkészítés nélkül dönt, tehát improvizál. A pártok és szószólók rájöttek: a bűnözés növekedésére a lakosság érzékenyen reagál, csakúgy, mint a csökkentésre irányuló ígéretekre. Ezért mindinkább növekvő készséget mutatnak arra, hogy látványos beavatkozásokkal azt látszatot keltsék: döntő lépések történtek a helyzet gyors megváltoztatása érdekében. A kriminálpolitika elméleti művelői azonban úgy vélik, hogy ez az improvizatív „látványterv” valójában nagyon költséges és egészen biztosan hatástalan.

Kormányzati oldalról az igyekezet természetesen érthető, hiszen a választási ciklusok közötti négy év nem nagy idő, s ezalatt kellene érzékelhető eredményeket felmutatni. Csakhogy

- a bűnözés alakulásának eleve nagy a „tehetetlenségi ereje”, a korábbi hatások következményeként megvalósuló önmozgása;
- a bűnözés alakulását befolyásoló társadalmi változások nem olyan gyorsak, hogy egy-két év alatt ez képes lenne a bűnözés alakulását lényegesen befolyásolni;
- a bűnözés nagysága és annak (köz)érzete között nagy lehet az eltérés, s a kettő közötti viszony változását számos, a bűnözés tényleges alakulásától független tényező is befolyásolja;
- a gyors cselekvés gyakran valójában pótcselekvés, aminek előre programozhatóan a bűnözés számszerű alakulására, annak összetételére semmiféle befolyása nem lesz, bár közvélemény-csillapító hatása jó médiamunka mellett nem elképzelhetetlen. (Ennek ékes példája a rendszerváltást követő, mind a mai napig tartó „törvénykezési düh”, aminek eredményeképpen egy sereg olyan büntetőjogi szabály született, aminek tényállását vagy azóta sem valósította meg senki, vagy – ami az előbbinél sokkal gyakoribb – nem vagy csak kivételszámba mérően sikerült a törvénysértést bizonyítani. Mégis: azt az érzést lehetett keltetni, hogy az egymást követő kormányok kriminálpolitika körébe sorolható döntései gyors és határozott válaszokat adtak a bűnözés kihívására.);
- azzal még kevesen vetettek számot a politikuskok közül, hogy a politika nem a súlynak megfelelően reagált a bűnözés kihívásaira. Így fordulhatott elő, hogy nem mindenki figyelt arra: egy folytonosan változó, belső egyensúlyából eközben már teljesen kibillent, inkonzisztens büntető törvénykönyv alkalmazása során nagy kár keletkezhet a jogbiztonságban azzal, hogy a kiszámítható jogalkalmazás megszűnik.

Mindebből az következik, hogy a jövő a megfontolt cselekvések időszaka kell legyen, különben a büntetőjog eljátszsa még megmaradt tekintélyét is. Ehhez arra van szükség, hogy szakértői véleményekkel alátámasztott, nemzetközi közegbe ágyazott alapos előkészítés után,

- az érdekcsoportok világos artikulációját követően, az érdekek nyilvános ütköztetése után szülessenek meg a jogszabályok.

Az ilyen munka időigényes. Szakmai egyeztetés nem lehetséges néhány napos határidőre kiküldött törvényszöveg-javaslatok körözésével. Az ilyen gyakorlat ismét egyfajta pótcselekvés: általában annak bemutatására szolgál, hogy a tervezet alkotója hány valós vagy vélt érintett, ill. szakértő álláspontját kérte meg, ami úgy is interpretálható, hogy ugyanennyi fél álláspontjának figyelembe vételével született meg a jogszabály.

A megfelelő jogalkotás előfeltétele tehát a *szinvonalas szakértői munka*. Ezzel ellentétes – tehát a nem-szabályozás vagy a rossz szabályozás körébe esik – az a gyakorlat, hogy a jogszabály előkészítője a szakértői egyeztetés helyett ún. tárcaközi egyeztetésre küldi a jogszabálytervezetet. Hangsúlyozom: a tárcaközi egyeztetés önmagában nem hiba, csak éppenséggel nem elég. Fokozott mértékben igaz ez az állítás, amikor ennek egyetlen célja maga a tény.

Az új társadalmi jelenségek vonatkozásában mindinkább jellemző, hogy a jog szabályozó szerepe nem működik. Ez elsősorban két okra vezethető vissza. Egyrészt arra, hogy a büntető jogalkotás – jellegénél fogva – meglévő jelenségekre reagál, a valóságot visszamenőleg minősíti a társadalom érdekei szempontjából, s ettől függően határoz meg szükség esetén tilalmakat a jövőre vonatkozóan. A másik ok az, hogy a jelenség társadalomra veszélyessége nehezen ismerhető fel, s amikor ez sikerül, viszonylag sok idő telik el addig, amíg az adekvát válasz megszületik rá.

Megemlítendő: ez a „cselekvési késedelem” a jognak általános jellemzője, s feltűnően különösen gyorsan változó társadalmi viszonyok között válik. Ilyen tipikus helyzet volt a rendszerváltás elejének időszaka, amit a jogalkotás (ismétlem: korántsem csak a büntetőjogról van szó) képtelen volt kellő módon kezelni. Miközben futószalagon gyártották a minisztériumokban a paragrafusokat, eközben a döntés-előkészítők és döntéshozók képtelenek voltak észrevenni, hogy melyek azok a területek, amelyek feltétlen szabályozást igényelnek. Elsősorban a joghézagok késői megszüntetése okozott mérhető és mérhetetlen veszteségeket. Joghézagok a világon mindenütt vannak, az ezeket felismerők pedig – erkölcsileg elítélhető módon ugyan, de jogi eszközökkel büntethetetlenül – kihasználják azokat. A hatalom dolga az illegális csatornák időben észlelése és eredményes, gyors eltorlaszolása.

Láthattuk tehát: mind rövid, mind hosszú távon az államapparátus óriási károkat okoz a túlszabályozással, az „üres tényállások” kreálásával csakúgy, mint a joghézagok betömetlenül hagyásával.

A jogalkotás kudarca azonban leginkább akkor jelentkezik, amikor a létező jogszabályt *tönkretesz* kerülik meg. Ennek negatív hatása elsősorban abban van, hogy a lakosság jól látja: az állam valamilyen érdeket nagyon szeretne védeni, azonban erre képtelen. Ráadásul rendszerint azt is észreveszi, hogy akik az előírásokat megkerülik, azok ezzel önmaguk számára kudarctól hajtanak.

Az államapparátusi kudarc láttán kétféle következtetést vonhat le a többnyire még törvénytisztelő állampolgár:

- vagy felesleges a jog követése, mert az emberek többségének – legalábbis rövid távon jelentkező – érdekeivel ellentétes;
- vagy elismerve a védendő érték, érdek fontosságát, azt kénytelen konstatálni, hogy az állam nem alkalmas az értékvédelemre, az aktuális politika képtelen az emberek többségének érdekeit képviselni.

2. cél: az állami akarat egyértelművé tétele

A jogbiztonság valamennyi jogállam egyik garanciális eleme. A törvénytisztelő állampolgárnak tudnia kell, mire számíthat az, aki megszegi a társadalom büntetőjog által védett értékeit. A bűnelkövetés előtt költség-haszon elemzést végezni kívánó potenciális tettesnek joga van tudni: milyen körülmények között milyen magatartást kell tanúsítania ahhoz, hogy – amennyiben tettet felfedezik, s annak elkövetését az erre hivatott hatóságok bizonyítani tudják – bűnelkövetővé lehessen nyilvánítani. Ebből természetesen az is következik, hogy minden olyan tett elkövetője büntetlenségre számíthat, aki a büntető törvénykönyvben taxatív felsorolt tényállási elemeket nem valósítja meg. A törvény ugyanis *nem morális vétkek* elkövetését tiltja, hanem olyan tetteket, amelyeket – akár rendelkeznek morális töltéssel, akár nem – *büntetőjog büntetés kilátásba helyezésével fenyeget*.

Természetesen egy alkotmányos jogállamban a megbüntetéshez nem elegendő, hogy valakinek a tette kimerítse valamelyik törvényhely tényállását. Ezen kívül az is szükséges a bűnösség kimondásához, az elítéléshez, hogy ezt az állam szolgálatában álló vádképviselő hitelt érdemlően bizonyítani is tudja. Más szavakkal: a hatóságnak be kell bizonyítania, hogy a tilalmazott tettet az egyén követte el, és ezért amiatt kell bűnhődnie, mert bűnös. A tisztességes eljárást követő országokban, így Magyarországon is jelenleg nem a gyanúsítottnak kell bebizonyítania ártatlanságát, hanem a vádlónak kell bebizonyítania a megvádolt személy bűnösségét. Bár ez a módszer sok vélelmezhetően jogellenes tettet elkövető megmenekülését jelenti az egyébként jogos büntetéstől, azonban ennél fontosabb, hogy ily módon vélhetőleg sokkal kevesebb ártatlan személynek kell vétkesen a büntetést elviselnie.

A jogállamiság garanciái közé tartozik a *többszintű igazságszolgáltatás*. A felsőbb fokon ítélkező hatóságok az alacsonyabb szinten ítélkezők véleményének helyességét kétségbe vonhatják, ellentétes álláspontra helyezkedhetnek és másként ítélkezhetnek, az alsóbb fokot új eljárás lefolytatására kötelezhetik stb. Amennyire *hasznos* ez a lehetőség az esetleg téves, meg nem alapozott, hiányos ismereteken alapuló döntések korrigálására és ezáltal a törvényhozó akarat jobb érvényesítésére, annyira *káros* akkor, ha viszonylag gyakran vagy ha homlokegyenest eltérő a különböző szintű hatóságok véleménye. Ez az állampolgárban a jogbiztonság növekedése helyett azt a képzetet kelti, hogy

- a döntések kellő szakértelem híján születnek meg, azaz a döntéshozók nem értenek szakmájukhoz, lényegében a véletlen függvénye: ki lesz bűnös és ki ártatlan;
- a döntések nem a jog, hanem az aktuálpoliúka elvárásait tükrözik;
- minél több valakinek a pénze, annál jobb ügyvédet, több és jobb szakértőt tud fizetni, ami befolyással lehet ügye végső kimenetelére.

Visszatérően felmerül a kérdés: a döntéshozónak – legyen az közigazgatási hivatalnok vagy bíró – miről kell állást foglalnia és mit kell az ítélet kiszabásánál figyelembe vennie. Csak a tett súlyát vagy a tettes olyan személyiségjegyeit is szem előtt kell tartania, mint pl. jövedelmi viszonyai? Vajon egy szegény gyilkos vagy gyors hajtó autózó kevesbé veszélyes-e a társadalomra, mint gazdag társa? Milyen körben és milyen mélységig kell, szabad, ill. tilos az egyéni mérlegelést az ítélkezésbe bevonni ahhoz, hogy a büntetésben aránytalanul állami akarat üzenete ne torzuljon el?

3. cél: az állami akarat egyértelmű és kikényszeríthető formákba gyűjtése

A jogi szabályozás gyengesége ennek a célnak az érvényre juttatását gyakran megghiúsítja, aminek okait azonban messzebb kell keresnünk. A kiindulópont gyakran az államnak, illetve a hatalmon levő politikai erő legitimációjának gyengesége. Ennek ritkán vannak közvetlen bizonyítékai, közvetett jelei azonban árulkodók. Ilyen pl. a lakosság és a rendőrség közötti viszony. A *rendőrségi intézkedés* az állami akarat legszembetűnőbb megnyilvánulása. Régiókban e szervezet rendszerváltás előtti szerepe közismert. Épp ezért – ellentétben pl. az amerikaiakkal – a „Nem szereted a rendőrt? Ha bajban vagy, hívjal egy hippit!” szlogennel nem lehet elintézni a témát.

A rendőrség és a lakosság között még napjainkban sem mindenben harmonikus kapcsolatot nem írható csak a rendőrség gyengeségének, ügyetlenségének, nemtörődomségének a számlájára. Ha egy kiélezett helyzetben a lakosság elsőprő többsége egy menekülő sorozatbetörőnek szurkol és nem a kézre kerítésén fáradozó rendőrségnek: ott már nagy baj van. Ez már nem csak a rendőrség kritikája, hanem számos egyéb tényező játszik benne szerepet, így pl. a lakosság többsége morális állapotának „fellazulása” is. Célszerű azonban az ilyen és hasonló jelzéseket a teljes hatalom éles kritikájaként is kezelni, amiről természetesen lehet nem tudomást venni, azonban ez az arrogancia később vissza szokott ütni. Az ilyen állapot súlyos következményekre vezethet. Előfordulhat, hogy a gyenge legitimációjú állam irányító apparátusa egyszerűen csak elkezd félni, mert – ha tagadja is, – tudja, de legalábbis érzi, hogy döntéseihez nincs megfelelő társadalmi támasza. Egy idő után rájön, hogy elképzeléseit csak erőszakkal tudja véghez vinni, amihez csak a (gyenge) rendőrség áll rendelkezésére...

Komolyan hátráltatják az állami akarat érvényre juttatását az olyan tények, mint pl. az elkövetett bűncselekmények alacsony felderítési aránya, az egyéni és közösségi adóelkerülés eltmogesedése, a fekete piac lakossági támogatása, a szervezett bűnözés különféle formáival szembeni állampolgári érdektelenség és közömbösség. Ezek a mindenki által tudottan tiltott magatartások (a múltban ilyen volt a valuta ki- és árucikkek becsempészése az országba) mutatják: az állampolgár ugyan egyrészt várja az állam segítségét gondjai orvoslásában, élete szervezésében, azonban nem hiszi, hogy „ez az állam” jót cselekszik vele és neki.

4. cél: a súlyos mértékben társadalomra veszélyes cselekmények feltétlen megbüntetése

Amennyiben a *jog szabályozó szerepe érvényesül*, e bűncselekmények elkövetőinek többsége börtönbe kerülhet, s ennek a folyamatnak során kontraszelektív elemek nem játszanak érdemleges szerepet. Nem jutnak szóhoz olyan szempontok, mint pl. az elsőrangú védelem megfizetésének képessége. A börtön eleget tesz annak a feladatnak, amit a jogalkotó neki szán. A börtönpopuláció összetétele tükrözi a társadalomra veszélyes tettek elkövetőinek az összes bűnelkövetőkön belüli megoszlását, a börtönrezzsim mindenben megfelel a jogállami követelményeknek. Nincs túlszűfolttság, a jogok és köteleességek érvényesülnek.

E felsorolást a valósággal egybevetve azt láthatjuk: *a jog szabályozó szerepe ténylegesen gyakran nem érvényesül*. A gazdasági életben ez a megállapítás különösen helytálló. Sokan egyenesen azt állítják, hogy a gazdaság ellenáll a kriminalizálásnak. A gazdasági életet a gazdaság belső törvényszerűségei uralják, az állami büntető reakció

nem érvényesül. Ez egyesek szerint arra vezethető vissza, hogy a globalizáció és a modernizáció értékrendje „más sinen fut”, mint a tradicionális alapokon nyugvó kriminalizálás jogi háttere.⁹

A büntető anyagi és eljárásjog szabályozóképeségének gyengeségei különösen élesen törnek a felszínre a *szervezett bűnözés* körében. Ezzel a társadalomra (sőt a globalizálódó világban régiók, földrészek országcsoportjaira) vélhetően legsúlyosabb veszélyt jelentő bűnözési fajtával szemben gyakorlatilag tehetetlenek az államok, azok bűnüldöző szervei. Sem elkövetői sem áldozati oldalon nem képes az állam a jelenések feletti uralmat biztosítani. Az *állam gyakorlatilag áldozata a szervezett bűnözésnek*, annak ellenére, hogy látszólag egyes részterületeken ideig-óráig képes felmutatni látványos sikereket. A józan, a realitásokkal már számoló felfogás lényege épp ezért nem más, mint egy korlátozott célnak elérése: ha már nem sikerül a szervezett bűnözést felszámolni, az állam legalább részcsedjen ezen illegitim gazdasági ágazat haszna egy részéből. Más szavakkal: az államnak minél nagyobb részt sikerüljön a szervezett bűnözés által termelt haszonból lefölözni.

A jogi szabályozás működésképtelenségét konstatálhatjuk akkor is, amikor – miként erről már korábban szó volt – nem képes a gazdaság intézményi szereplőit akár tetteket, akár mint áldozatokat érdekszférájába vonni. Mindaddig, amíg a bűncselekmények jelentős részének elkövetői – így különösen a gazdasági élet főszereplői – a büntetőjog hatóköréből gyakran kikerülnek, s így a társadalomnak okozott kárért nem lehet senki felelősségét megállapítani, nem lehet azt állítani, hogy a büntetőjog maradéktalanul betölti feladatát. A jogi személy felelősségének érvényesítése tekintetében a büntetőjog és büntető eljárásjog területén még sok a kidolgozni-való feladat. A jelenlegi helyzet, a jogdogmatika ez irányú fejletlensége és hiányosságai azonban már önmagukban is szabályozóképtelenséget idéznek elő.

cél: Az állam által kreált jogi felelősséget morális szempontok segítsék elfogadtatni mind társadalmi, mind egyéni szinten

og és morál viszonyáról, a büntetőjogi normák és az erkölcsi elvek kapcsolatáról önyvtárnyi irodalom szól. Korábban ezek közül csak az ún. utilitárius (hasznossági) elméletek kapcsolták ki teljes mértékben a morált, de ezek is csak a büntetendő cselekmények egyes részeire.¹⁰

Ma már egyre többen fogalmazzák meg azt a véleményt, hogy napjainkra a piaci elvek annyira domináns szerephez jutottak a társadalmat szabályozó elvek között, hogy érdekek abszolút primátusa miatt a „morál érvénytelen”.

Ezzel egyidejűleg azonban a morális megfontolások korábban soha nem tapasztalt tössághoz jutottak akkor, amikor az emberi szabadságjogok védelme került előtér-

Ezek a szempontok mind ez ideig gyakran csak a bűnelkövető jogainak kiterjesztésében öltöttek testet. Emiatt viszont az a felcmás helyzet állt elő, hogy miközben a büntetőjog egésze fokozatosan távolodik a morális alapoktól, addig épp egy morális szempont erősödése miatt csökken a bűnelkövetés kockázati szintje, azaz az erkölcsi össz megvalósítójának nyújtott fokozott védelem csökkenti annak esélyét, hogy a bűntűnhődés kövess, azaz a jogi bűn morálisan is megbélyegzésre kerüljön.

6. cél: a közbiztonságérzet olyan szinten tartása, hogy a lakosság közérzete elviselhető legyen

A jog szabályozó szerepének egyik leginkább látványos kudarca az a valamennyi közvélemény-kutatás által alátámasztott megfigyelés, ami szerint a lakosság kisebb-nagyobb része fél attól, hogy bűncselekmény áldozatává válik. Hogy kik és főként mitől félnek, arra a különféle lakossági megkérdezések többé-kevésbé pontos információkkal szolgálnak.¹¹

Kérdéses, hogy a *közbiztonság védelmének* rohamos *piacosodása* milyen következményekkel fog járni. Milyen viszony fog kialakulni a hatalom és az általa szolgálni kívánt (?) társadalom között akkor, amikor kiderül: a biztonság csak abban az esetben ér valamit, ha az állam által nyújtott szolgáltatást „megfejelik” vagy helyettesítik („kiváltják”) pénzért vásárolt szolgáltatással. Maga a rendszer más szférákban nem ismeretlen, hiszen ilyen működik – kötelező érvénnyel – a különféle egészségbiztosítási rendszerek körében, s újabban – önkéntes alapon ugyan, de – a nyugdíjbiztosítás területén is.

Ami biztosan elfogadhatatlan, az az állami helyett piaci elveken működő igazságszolgáltatás. Ez természetesen ma már javában működik, s a háttérben nagyon gyakran az állami reakció látványos lassúsága és olykor tehetetlensége húzódik meg. Egy üzletember nem várhat éveket, amíg – büntetőperrel vagy anélkül – a polgári (hamarosan: közigazgatási is), munkaügyi bíróságok jogerősen megállapítják tényleges vagy vélt igazát és a pénzéhez is képes hozzájutni. A mai társadalomban működő pénzbehajtási gyakorlat lehet jogellenes, lehet erkölcstelen (bár egyáltalán nem biztos, hogy ilyen esetekben a jog és erkölcs azonos hullámhosszon van), azonban nyilvánvalóan a legtöbb esetben az egyetlen racionális cselekedet. Az időtényező a mai világ egyik legfontosabb mérlegelési szempontja. Büntetőügyek tucatjaiban vált láthatóvá: a bűnüldöző szervek rétlensége, lassúsága egzisztenciákat úgy teher tönkre, hogy utólag a legegységelműbb felmentő ítélet sem képes soha jóvá tenni a korábban elkövetett hibákat.

7. cél: lehetőség legyen a tisztességes, normakövető életre, akinek pedig ez nem sikerül, annak az újrakezdésre

A posztmodern társadalom egyik fontos jellemzője, hogy a korábban alkalmazkodásra képes, a társadalomba beilleszkedő lakosság egy része előbb elszegényedik, utóbb kiűzetik a társadalomból. A rendszerváltás egész rétegeket, iskolázottsági szinteket, foglalkozási csoportokat sodort a társadalom periferiájára, ahonnan saját erőből sem ő, sem a következő generáció nem lesz képes visszaintegrálódni. A létért folytatott küzdelem szintjén egzisztáló állampolgároknak mások a prioritásai, eltérő az értékrendszere és alapvetően különbözőek az érdekpreferenciái. Ezt a réteget nem lehet pénzbüntetéssel fenyegetni, mert az egyetlen alternatíva a börtön, ahol a körülményei viszont gyakran jobbak, mint a „szabad világban”. Ezekről az emberekről nincs mit elvenni, következésképp a büntetéssel való fenyegetéssel semmitől sem lehet őket visszatartani. Ráadásul a büntetés a társadalomnak sem jelent hozadékot (többnyire mások eseteiben sem), hiszen

- a börtönből az egyén rosszabb kondíciókkal kerül ki, mint amivel bement,
- a börtön nem nevel semmire, amit a legális társadalomban értékként lehetne kezelni,
- a börtön eleve drága a társadalomnak.

3. Következmények és következtetések

A bűnözés társadalmi produktum. Annak okai részben közvetlenül a társadalom berendezkedésében, részben a társadalom életét alapvetően meghatározó gazdaság szerkezetében, ill. mindkettő ellentmondásos változásaiban van. Az állam a globalizálódó világban a változásokat csak jelentős késéssel tudja „lereagálni”, válaszai ezért megkésették és gyakran inadekvátak. A következmény: nem képes a helyes válaszokat megtalálni az őt ért kihívásokra. Az értékrend devalválódik és erodálódik, az állampolgár pedig a hagyományos értékrendszer iránymutató pontjait elvesztve különféle döntési helyzetekben tanácstalanná válik. Haragja előbb-utóbb a korábban sem szeretett, de biztonságot nyújtó állam, annak formálói, a jogalkotók, végső soron a politikai erők, közülük is az akkor épp hatalmon levők ellen fordul.

Az állampolgár azt akarja, hogy az állam tegyen rendet!

Ennek az igénynek a kielégítése – mint azt észlelhetjük – nem egyszerű feladat. A lehetőségek határainak és a megvalósíthatóság eszközeinek megválasztása előtt néhány kérdésre választ kell kapnunk. A legfontosabbak a következők:

- a) *Mit képes az állam direkt módon szabályozni, mégpedig*
 büntetőjogi,
 büntetőjogon kívüli, de jogon belüli, valamint
 jogon kívüli
 eszközökkel?

Ahhoz, hogy az állam a bonyolult rendszerek közötti szabályozó szerepét akárcsak valamennyire is el tudja látni, *jobb jogalkotásra van szükség*. Olyan tényállásokat kell a törvényhozónak kreálnia, olyan gyakorlati eszköztárat kell a végrehajtó hatalomnak a bűnüldözők kezébe adnia, amivel lehetőség van felderíthető, bizonyítható, kikényszeríthető, időben aktuális, a társadalom mértékadó része által követett és támogatott, kiszámítható jogalkalmazásra, ill. bűnüldözésre. Más szavakkal: legyen kit, legyen mit és legyen hogyan megbüntetni. Egy, a mai világ valós problémáihoz sokkal jobban igazodó jogalkotást azonban a jelenleginél jelentősen tökéletesebb *jogalkalmazásnak* kell támogatnia, ideértve elsősorban a felderítést, magát a bűnüldözést általában, és a teljes igazságszolgáltatást.

A büntetőjog szerepe a következő területeken kell elsősorban erősödjön:

- normateremtés,
- normaerősítés,
- normavédelem.

- b) *Mit nem képes az állam direkt szabályozni, de befolyásolni tud?*

Ebben a körben a legfontosabb annak elismerése, hogy az állam bűnözést kontroll alatt tartani hivatott részrendszere elsősorban akkor működik kielégítően, ha – összhangban a büntetőjogi tilalmakkal – az állampolgárt és a különböző szervezeteket

jogkövető magatartásra ösztönzi, azaz olyan partikuláris érdekek érvényesítését preferálja, amelyek összhangban vannak az állam érdekeivel és prioritásaival.

c) *Mire képtelen az állam hatást gyakorolni?*

Rengeteg energia fecsérlődik el azért, mert az állam, követve a mindenkori politikai erők mögött levők akaratát, megpróbál olyan igényeket is kielégíteni, amelyek megvalósításának nincsenek meg a feltételei. Felesleges olyan jogszabályokat megalkotni, amelyek nem kényszeríthetők ki. Felesleges olyan bűncselekményeket üldözni, amelyek nem bizonyíthatók. Felesleges olyan technikai eszközöket a bűnmegelőzésbe bevetni, amelyek költsége aránytalanul magas, s meghaladja az alkalmazással megelőzni vélt mérhető vagy részben nem mérhető károkat.

d) *Hol fejse ki az állam eredményesen aktivitását?*

Alapvető kérdés annak megválaszolása, hogy milyen értékek védelmének adjon prioritást? Ismét előkerül az igények és a lehetőségek közötti összhang biztosításának kérdése. A bűnmegelőzés körében nyert számos ismeret birtokában a kérdés így sumázható: hová ruházzon be az állam elsősorban:

- A szociálpolitikába?
- Az oktatáspolitikába?
- A kriminálpolitikába, s ezen belül mely területen hajtson végre leginkább fejlesztéseket:
- Kapjon elsőbbséget a rendőrség?
- Inkább van szükség a bírósági, ügyéségi, és a börtönfejlesztésekre?
- El kellene végre indítani a mediáció sok helyütt bevált intézményrendszerét?

És a kérdésfeltevések még sokáig folytathatók volnának.

A stratégia megválasztásánál végül is arra a kérdésre kellene választ találni, hogy az állam és hátterében a politika hogyan tudja magát leginkább eredményesen „eladni”, elfogadtatni? A lehetséges verziók mögé pedig sok pénzt és még több eltökéltséget kell rendelni. Mindez kevés, ha hiányzik a háttér, az a társadalmi bázis, ami képes a lehetséges változatok közül kiválasztottat a megvalósításhoz elegendő erővel tartósan támogatni. Civil szervezetek hiányában ez sajnos aligha képzelhető el. Ilyenek pedig ma még alig léteznek. Az állam még nem ismerte fel, hogy partnerek nélkül a legjobb elképzeléseit sem tudja valóra váltani, s ezért e szervezeteket sem támogatja kellően. Ennek eredménye pedig az, hogy egy évüzd után is inkább beszélhetünk tervekről, mint a megvalósulás fázisába lépett feladatokról. Pártpolitikai elképzelések uralják az intézkedéseket ahelyett, hogy azokat szakmai érvek és a civil szervezetek támogatnák.

Amennyiben a témakörrel kapcsolatban hosszú távon is a siker reményében kívánunk javaslatokat tenni, a helyes válasz a következő szempontok elfogadása esetén adható meg.

1. Megérteni: a bűnözés társadalmi produktum.
2. Tudomásul venni: a megnövekedett bűnözés a szabadság (egyik, nem kívánt) ára.
3. Optimalizálni: milyen választ adjon a társadalom az elkövetőnek, ill. a sértettnek.
4. Társadalom tanítása, az értelmes üzenet: **NEM FÉLNI, MEGELŐZNI!**
5. A célok elérése: morális erő és/vagy érdek kényszere által.

Jegyzetek

1. A magam részéről ide sorolom az újraegyesítésen átesett Németországot is, amely egyedüli államként – belülről – élte át, mit jelent egy nyugati típusú demokráciának e szerves fejlődésből akárcsak átmenetileg kimaradó országot felzárkóztatni.
2. A globalizációt – egyetértésben Sackkal – olyan folyamatnak tekintem, aminek legfontosabb jellemzője, hogy a különböző, az állam szempontjából döntő folyamatok és azok szereplői átlépik a tőlük függetlenül már átjárhatóvá tett államhatárokat, és tevékenységüket nagy térségeket átfogva fejtik ki. Így: Sack, F.: Társadalmi átalakulás és kriminalitás – a társadalmi átalakulás, mint kriminalitás. In: Irk F. (szerk.): Társadalmi átalakulás és bűnözés. Magyar–Német Kriminológiai Szimpózium. Budapest, 1995. augusztus 20–25. OKKRI Budapest, 1997. 120. p.
3. Vö.: Sack, F. im.
4. A fogalom értelmezésekor N. Luhmann felfogását követjük. Kriminálzsociológiai interpretálását részletesebben I. Sack, F. im. 116. és köv. pp.
5. Vö.: Sack, F.: im. 123. p.
6. Erről részletesen I.: Vigh J.: Kauzalitás, determináció és prognózis a kriminológiában. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.
7. Szabó A.: Igazságosan vagy okosan? Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993.
8. Ehelyütt csak jelzem a probléma lényegét. A megoldások lehetséges formáinak felvázolása messze meghaladná e tanulmány kereteit. Csúpan utalok rá, hogy a kiút kereshető a büntetőjogon belül, de amennyiben személyi felelősség nem állapítható meg, ill. a bűnös személy kiléte nem tisztázható: sokak szerint elsősorban a büntetőjogon kívüli megoldások keresése vezethet a lehetséges megoldások irányába.
9. Sack, F.: im. 122. és köv. pp.
10. Erről bővebben I.: Irk F.: Morál és jog viszonya a közvéleményben. Kriminológiai és Kriminálisztikai Tanulmányok XXVIII. kötet (1991) 41–84. pp.; továbbá: Érték- és normaváltság Közép-Európában. Rendészeti Szemle 1993/6. 11–15. pp.; A morál és a büntetőjog helye jelen társadalmunkban. In: Tóth Károly (szerk.): Emlékkönyv Dr. Tokaji Géza születésének 70. évfordulójára. Szeged. 1996. 115–124. pp.
11. A rendszerváltás előtti és utáni időkre vonatkozó felmérés folyt az OTKA támogatásával 1997-ben az OKKRI-ban. Ezek részeredményei más publikációkban már olvashatók, a végző összegzés pedig jelenleg folyik.